

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 4, Aralık/December 2022)

Berker KESKİN

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul
Üniversitesi
berker.keskin@istanbul.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-8599-286X>

Karahanlı Türkçesinde Öfke ve Nefret Duygusuna Ait Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme

*An Evaluation of the Vocabulary of Anger and Hatred in
Karakhanid Turkish*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 29.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2022

Atıf/Citation

Keskin, B. (2022). Karahanlı Türkçesinde Öfke ve Nefret Duygusuna Ait Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (4), 1519-1540.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1196258>

Keskin, B. (2022). An Evaluation of the Vocabulary of Anger and Hatred in Karakhanid Turkish. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (4), 1519-1540.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1196258>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.

This article was checked by iThenticate.

* Bu makale, 19-21 Eylül 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen 6. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

*Bu çalışma, [Creative Commons Atıf 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır

Öz

Temel insan duyguları arasında yer alan öfke ve nefret, zaman zaman birbiriyle karıştırılmaktadır. Ancak bu olumsuz duyguların ortaya çıkış sebebi, hissedilme süreleri gibi konularda aralarında farklılık bulunduğu bir gerçektir. Duyguların birbiriyle karıştırılmasının doğal bir sonucu olarak ilgili anlam alanlarına giren sözcük ve ifadeler de birbirinin yerine kullanılabilir. Öfke, genel olarak olumsuz bir durum karşısında kişide oluşan sinirlilik hâli şeklinde ifade edilebilir. Nefret ise çok daha yoğun bir duygu olarak başkalarının kötülüğünü istemeye varan bir tikslenme, iğrenme hâlidir. Bu çalışmanın konusu, insanlık tarihi kadar eski olan bu duyguların Türk dilinin tarihî dönemlerinden biri olan Karahanlı Türkçesinde izini sürmektir. Giriş niteliğinde öfke ve nefretin temel duygular arasındaki yerine değinilecek ve bunların sözlük anlamları üzerinde durulacaktır. Ardından Karahanlı Türkçesi metinlerinde konuyla ilgili tespit edilen isim ve eylemler ayrı ayrı açıklanacaktır. Bununla birlikte sözcük ve ifadelerin *Atebetü'l-Hakâyık*, *Kutadgu Bilig* ve gibi dönem eserlerinde hangi amaç doğrultusunda kullanıldığının sorgulanması amaçlanmaktadır. Sonuç bölümünde bulgular değerlendirilerek tespit edilen sözcükler sahip olduğu anlamlara göre sınıflandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Duygu, öfke, nefret, Karahanlı Türkçesi, söz varlığı.

Abstract

*Anger and hatred, basic human emotions, are often confused with each another. However, there are key differences between these two negative emotions, such as the cause of their emergence and the duration of the feelings. As a natural consequence of conflating and mixing emotions, the words and expressions attached to these emotions can also be used interchangeably. In general, anger is a state of irritability that develops in a person in the face of a negative situation. On the other hand, hatred is a state of disgust, which is a much more intense emotion, and amounts to wishing the evil of others. This paper aims to trace these feelings, which are as old as human history, in Karakhanid Turkish, one of the historical periods of the Turkish language. As an introduction, I will dwell on the place of anger and hatred among basic emotions and their lexical meanings, followed by an evaluation of the nouns and verbs associated with these feelings in Karakhanid Turkish texts. After these steps, I intend to determine the purpose for which these expressions were used in the works of the period, such as *Atebetü'l-Hakâyık*, and *Kutadgu Bilig* (Wisdom of Royal Glory). In conclusion, I will evaluate the findings and classify the words according to their meanings.*

Keywords: Emotion, anger, hatred, Karakhanid Turkish, vocabulary.

1. Giriş

Olumlu ve olumsuz birçok duyguya sahip olan insanoğlu, içinde bulunduğu duygusal durumu göstermek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Jest, mimik, tavır ve hareketler bunların bir kısmının oluştururken dil de sosyal bir varlık olan insanın duygularını göstermede veya onları tarif etmede kullandığı yegâne sistemdir. Bu bakımdan olumsuz insan duygularından olan öfke ve nefret, yalnızca hâl ve hareketlerde değil insanoğlunun dilinde de kendisine yer edinmiştir. Özellikle psikoloji alanında çalışan bilim insanlarının duyguları çeşitli şekillerde sınıflandırarak öfke ve nefreti temel duygular arasına yerleştirdiği görülmektedir:

Kaynak	Temel Duygular	Esas aldığı
Arnold (1960)	öfke (anger), tiksinti (aversion), cesaret (courage), neşesizlik (dejection), arzu (desire), umutsuzluk (despair), korku (fear), nefret (hate), umut (hope), sevgi (love), üzüntü (sadness)	Hareket eğilimine göre
Ekman, Friesen ve Ellsworth (1982)	öfke (anger), nefret (disgust), korku (fear), neşe (joy), üzüntü (sadness), hayret (surprise)	Evrensel yüz ifadeleri
Gray (1982)	öfke (rage) ve dehşet (terror), endişe (anxiety), neşe (joy)	Fiziksel bağlantı
Izard (1972)	öfke (anger), küçümseme (contempt), nefret (disgust), ızdırap (distress), korku (fear), suçluluk (guilt), merak (interest), sevinç (joy), utanç (shame), hayret (surprise)	Fiziksel bağlantı
James (1884)	korku (fear), keder (grief), sevgi (love), öfke (rage)	Bedensel bağlantı
McDougall (1926)	öfke (anger), nefret (disgust), kıvanç (elation), korku (fear), bağılılık (subjection), hassaslık (tender-emotion), şaşkınlık (wonder)	Güdülerle ilişki
Oatley ve Johnson-Laird (1987)	öfke (anger), nefret (disgust), endişe (anxiety), mutluluk (happiness), üzüntü (sadness)	Önermesel içeriğe ihtiyaç duymama

Panksepp (1982)	beklenti (expectancy), korku (fear), öfke (rage), panik (panic)	Fiziksel bağlantı
Plutchik (1980)	kabul (acceptance), öfke (anger), ümit (anticipation), nefret (disgust), sevinç (joy), korku (fear), üzüntü (sadness), hayret (surprise)	Biyolojik sürece uyarlamaya göre
Tomkins (1984)	Öfke (anger), merak (interest), küçümseme (contempt), nefret (disgust), ızdırap (distress), korku (fear), sevinç (joy), utanç (shame), hayret (surprise)	Sinirsel ateşleme yoğunluğu
Watson (1930)	korku (fear), sevgi (love), öfke (rage)	Fiziksel bağlantı

Tablo I: Öfke ve/veya nefret duygusunu temel duygu olarak kabul eden bilim insanları (Ortony & Turner, 1990, s. 316; akt. Bozkurt, 2014, s. 27).

Bununla birlikte duyguların doğası üzerine araştırmalarda bulunan W. Gerrod Parrot'un sınıflandırması oldukça dikkat çekicidir. Duyguları birincil, ikincil ve üçüncül olmak üzere sınıflandıran Parrot, birincil duygular arasında ele aldığı öfkeye ait sinirlilik, hiddet, kızgınlık, iğrenme, kıskançlık ile azap çektirme şeklinde altı ikincil duygu tanımlanmış, toplamda yirmiden fazla da üçüncül duygu olduğunu ifade etmiştir (Parrot, 2001).

İnsanlıkla birlikte ortaya çıkan öfke ve nefret duygusu ile buna bağlı gerçekleştirilen çeşitli eylemler hakkında pek çok dinî metinde de bölümlerin yer aldığı görülür. Örneğin Kabil'in kardeşi Habil'i öldürmesinin altında yatan sebebin kıskançlıkla birlikte gelen öfke olduğu anlaşılmaktadır (bk. Harman, 1996, s. 376). O hâlde, yaradılıştan bugüne var olan bu duygular, bugün dilimizde nasıl açıklanmaktadır? *TDK Türkçe Sözlük ve Kubbealtı Lugatı*'nın açıklamaları aşağıda verilmiştir:

Madde	TDK	Kubbealtı Lugatı
<i>öfke</i>	<i>a.</i> Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap (Türk Dil Kurumu, 2011, s. 1838a).	<i>i.</i> Haksızlık, incinme, karşı koyma vb. duyguların doğurduğu, insanı saldırganlığa götürebilen şiddetli duygu, hiddet, kızgınlık, gazap. (Kubbealtı Lugatı, t.y.)
<i>nefret</i>	<i>a.</i> <i>Ar. nefret</i> 1. Bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye	<i>i.</i> 1. Bir şeyi veya bir kimseyi beğenmemekten, kötü bulmaktan

	yönelik duygu. 2. Tiksınme, tiksinti (Türk Dil Kurumu, 2011, s. 1761b).	ileri gelen şiddetli itici duygu, iğrenç bulup tiksınme 2. (eski.) Ürküp kaçma (Kubbealtı Lugatı, t.y.)
--	---	--

Tablo II: Öfke ve nefretin sözlük anlamları

Her iki sözlükte de öfkenin temelde haksızlık, incinme gibi duygular karşısında bir tepki olarak meydana çıktığı belirtilmiş; sözcüğün kızgınlık, hiddet ve gazap ile eş anlamlı olduğu gösterilmiştir. “Aslında saldırganlık olarak tanımlanabilecek şiddet durumları öfkenin davranışsal ve kontrolsüz olarak ortaya çıkması için kullanılırken, düşmanlık ise öfkenin daha çok kronikleşmiş hâline işaret etmektedir” (Soykan, 2003, s. 21). Nefret konusunda sözlüklerin birleştiği nokta tiksınme ve tiksinti duygusuyken ilkinde ayrıca “başkasının mutsuzluğu istemeye yönelik bir duygu” olduğu ifade edilmiştir.

2. Öfke ve Nefretin Karahanlı Türkçesinde Görünümü

Öfke ve nefret kavram alanına giren çeşitli sözcük ve ifadeler, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren metinler üzerinden takip edilebilir durumdadır. Karahanlılar döneminde Türkçenin yanı sıra Arap ve Fars dillerinden alıntılananlarla birlikte ilgili duyguları karşılayan sözcüklerin sayısında bir artış meydana gelmiştir. Son yıllarda Eski Türkçede veya doğrudan Karahanlı Türkçesinde bulunan duygu eylemleri üzerine yapılan çalışmalarda öfke ve sinirlilik anlamındaki çeşitli eylemlerin değerlendirildiği görülmektedir (bk. İltar, 2019; Seçkin, 2019). Burada *Atebetül-Hakayık*, *Divânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* ile Karahanlı dönemi Kur'an tercümelelerinden Rylands ve TİEM 73 nüshalarından hareketle öfke ve nefret duygusuyla ilgili tespit edilen söz varlığına yer verilmiştir; dolayısıyla isim kategorisindeki sözcükler de çalışmaya dahil edilmiş ve elliden fazla eylem ortaya konmuştur. Öfke ve nefretin yanında bunlarla ilgili düşmanlık, kin ve (öfkenin) geçmesi, sakinleşme anlamı taşıyan kimi sözcük ve ifadeler de burada yer almaktadır.

2.1. Öfke ve Nefret Duygusunu İfade Eden İsimler

Karahanlı Türkçesinde öfke ve nefret duygusuyla ilgili olan Türkçe isimler, basit ve türemiş yapıya sahiptir. Bunun yanı sıra az sayıda olsa da yabancı kökenli birtakım sözcükler metinlerde kullanılmıştır.

‘**adâvet**’: Arapça kökenli (<‘*adâvet*’) sözcük, doğrudan “öfke” veya “nefret” anlamına sahip değildir; “düşmanlık, hasımlık” karşılığında kullanılmıştır (KM VI, 2014, s. 5869). AH'nin kerem, hilm ve diğer iyiliklerle ilgili bölümünde yer almaktadır. Sözcüğün geçtiği dördlükte hiddet ve düşmanlığın ancak yumuşak huylulukla sona erdirilebileceğinden bahsedilmiş ve bununla ilgili çeşitli öğütlere yer verilmiştir:

*yazukluğ kişiniñ yazukın keçür
‘adavet kökini kazıp sen köçür
yalınlansa tutnup ğazab hıkd otı
halimlik suvın saç ol otnı öçür (AH₃₃₇₋₃₄₀)*

“Kusurlu insanın kusurunu affet. Düşmanlığın kökünü kazıyıp ortadan kaldır. Hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşup alevlenirse yumuşak huyluluk suyunu saçarak o ateşi söndür!”

‘udvan: Arapça kökenli (<‘*udvān*) sözcük, “düşmanlık, zulüm” gibi anlamlara sahiptir (Steingass, 1884, s. 678b). AH’de zamanenin bozuk olması hakkında düzenlenen bölümde, dünyanın nasıl bir hâl aldığı aktarırken kullanılmıştır:

*ajun toldı ‘udvan cefa cevri bile
kanı bir vefalığ bar erse tile (AH₃₉₃₋₃₉₄)*

“Dünya düşmanlık, eziyet ve sıkıntıyla doldu. Hani bir vefalı kişi? Varsa ara!”

buşaklık: KB’de yalnızca bir kez tespit edilen sözcük “hiddet” anlamındadır. Bilgi ve aklın faziletlerinin anlatıldığı bölümde, gerek sözcüğün geçtiği beyitte gerekse daha sonraki beyitlerde hiddet ve öfkenin zararlarından bahsedilmiş, insanın bu iki duygudan uzak kalması telkin edilmiştir:

*buşaklık bile erke öwke yawuz
bu iki bile tutçı emger et öz (KB₃₃₂)*

“Hiddet ve öfke insan için kötüdür; bu ikisiyle vücut sürekli eziyet çeker.”

buşı: “Hiddetli, sinirli” anlamına gelmektedir. Kullanım sıklığı az olmakla birlikte ilk örnekleri *buşı köñüllüg* “aksi, huysuz gönüllü” ifadesinde olduğu gibi Eski Uygurca metinlerde tespit edilebilir (bk. Oda, 2010, s. 89; 023 Ib). Öfkeli insanlarla yakınlık kurulmaması hakkındaki örnek beyit, KB’nin Ögdülmüş’in hizmetkârlarla nasıl geçinileceğini anlattığı bölümdendir:

*buşı birle bolma yéme keđ yakın
kalı buşa buzğay yakınlık hağın (KB₄₂₉₂)*

“Yine hiddetliyle çok yakın olma. Eğer hiddetlenirse yakınlık hakkını bozar.”

buşılık: KB’de yer alan sözcüğün “hiddetlilik, hiddetlenme” anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Ögdülmüş’in hükümdara verdiği cevap bölümünde yer alan aşağıdaki beyit, bir beyde olmaması gereken özelliklerden bahsetmektedir ki bunlardan biri de öfkedir:

*birisi iweklik birisi saran
üçünçi buşılık serin öz tiren (KB₂₀₆₁)*

“Birisi acelecilik, ikincisi cimrilik ve üçüncüsü hiddetlenmedir. Bunlara karşı sabır göster, dirayetli ol.”

buşuğ: DLT’de “sıkılma” şeklinde açıklanan *buşuğ* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 160), Karahanlı dönemi Kur’an tercümelerinden TİEM 73’te “sıkıntı, öfke” anlamıyla *öfke* ile birlikte ikileme içinde kullanılmıştır:

kaçan amrudı erse müsâdın buşuğ öfke aldı tahtalarını (TİEM 73 126r/3=007/154)

buşuğluğ: “Sıkıntılı, öfkeli” anlamındaki sözcük, *öfkeliğ* ile birlikte ikileme şeklinde tespit edilmiştir:

kaçan yandı erse müsâ boğunına öfkeliğ buşuğluğ kağguluğ (TİEM 73 125v/4-5=007/150)

düşmanlık: Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaya devam eden sözcük, Farsça kökenli *düşmân* (Steingass, 1963, s. 526b) ile Türkçe {+IXk} yapım ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur; Karahanlı dönemi metinleri içindeyse “düşmanlık, kin, nefret” gibi anlamlarla Kur’an tercümesinde geçmektedir:

eltmesün sizni boğunnuğ düşmanlığı anıy üze kim dâd kılmadıñız (Rylands KT 27/24a2)

ğazab: Arapça kökenli (<*ğazab*) sözcük, “öfke, hiddet” anlamlarına sahiptir (Steingass, 1884, s. 755b) ve AH’de *hiğd* ile ikileme içinde yer alır (bk. ‘*adâvet*).

hamiyet: Arapça kökenli (<*hamiyyet*) sözcük, “kızgınlık, öfke” anlamındadır (KM VI, s. 5710) ve Kur’an tercümesinde *öwke* ile birlikte ikileme içinde yer alır:

ançada kıldı anlar kim tandılar köñülleri içre hamiyet öwke biligsizlik öwkesi (Rylands KT 37/45a3)

hiğd: Arapça kökenli (<*hiğd*) sözcük, “kin, düşmanlık” anlamlarına sahiptir (KM II, 2013, s. 1409) (bk. ‘*adâvet*).

huşümet: Arapça kökenli (<*huşümet*) sözcük, “dava, ihtilaf, düşmanlık” anlamındadır (Steingass, 1884, s. 327b). Rylands nüshası Kur’an tercümesinde “düşmanlık” karşılığı kullanılmıştır:

azu ol kim ektilenür şamuşa içre ol huşümet içinde belgürtmegen erür (Rylands KT 36/43b1)

irteş: Temel anlamı “kavga, düşmanlık” olan sözcük, DLT’de üç farklı bölümde tek bir cümlede yer almaktadır: *sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas* “Ekin zamanında çekişme ve mücadele olursa harman zamanı düşmanlık olmaz.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 173, 294, 520).

kaķıg: *Kaķı-* “öfkelenmek, sinirlenmek” eylem köküne dayanan sözcük (Clauson, 1972, s. 610b) DLT’de “öfke, kızma” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 161). Yazılı metinler arasındaki ilk örnekleri Eski Uygur dönemine aittir. Tek başına kullanılmasının yanında *öfke* ile birlikte ikilemeli kullanımı da söz konusudur (bk. Kaya, 1994, s. 107; 102 II. 34b).

kaķıtgan: DLT’de bulunan ve “sürekli kızdıran, sinirli” anlamına gelen sözcük *kaķıt-* eylemine eklenen {-gAn} sıfat-fiil ekiyle oluşmuştur: *bu er ol meni tutçı kaķıtgan* “Beni daima kızdıran bu adamdır.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 225).

kek: KB’de “kin, öç” anlamında kullanılmış sözcüklerden biridir. Clauson (1972, s. 707b) sözcüğün erken dönemlerde genellikle *öç* ile birlikte kullanıldığını; temelde “kötülük, kin, gizli nefret” oradan “intikam arzusu” ve nihayetinde “intikam” ve diğer yan anlamları kazandığını belirtir:

*yana alçı bolsa kızıl tilkü teg
titir buğrası teg kör öç sürse keg* (KB₂₃₁₂)

“Yine kızıl tilki gibi hilekâr olmalı; deve aygırı gibi kin ve nefret gütmeli!”

ķırğag: DLT’den hareketle Karahanlı Türkçesinde bey veya hanların öfkesi ile ilgili farklı sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda *ķırğag* “bey ve hanın kendinden küçük olana öfkesi” ile ilgili eserde şu örnek yer alır: *xān anı ķırğadı* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 320).

ķin: Farsça kökenli sözcük (<*ķin*) “kin, gizli düşmanlık” anlamına sahiptir (Steingass, 1963, s. 1070b) ve TİEM 73’te tespit edilmiştir.

ne kim kõnülleri içindekini ķindin ķadaşlar tahtlar üzele utru turuğlılar (TİEM 73 194r/5=015/047)

ķöksün: KB’de yalnızca bir beyitte tespit edilen sözcük “öfke, hiddet” anlamına sahiptir:

*üçünçi ķürüd keldi ķöksün yorır
ķayuķa bu baķsa yaşarmış ķurır* (KB₁₃₃)

“Üçüncü olarak öfkeyle dolaşan Mars gelir. Bu nereye baksa, yeşeren şey kurur.”

öç: Temelde “kötülük, kin” anlamındadır, ancak oldukça eski tarihlerden itibaren “intikam, öç alma” anlamı kazanmıştır (Clauson, 1972, s. 18a). DLT’de “kin” şeklinde açıklanmış ve bir söze yer verilmiştir: *öç kek ķamug ķişiniñ yalķuk üze alım bil edğülüküg uğança elğın bile telim ķıl* “Öç, borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve yolculara gücün yettiğince iyilik et.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 20). İlk örnekleri Eski Uygurca eserlerde bulunan sözcüğün KB’nin pek çok beytinde örneği bulunmaktadır:

*şana kim tegürdi maña ay bu küç
ya kim öwkeledi ya kim kıldı öç* (KB₆₃₁₀)

“Kim seni bu sıkıntıya soktu? Bana söyle. Kim sana öfkelendi veya kim sana kin besledi?”

Bütün bunlara ek olarak, TİEM 73’te de sözcüğe rastlamak mümkündür: *taķı taņrı inen öç iyesi turur* (TİEM 73 38r/6=003/004)

öçke: “Kin bağlama” (?) anlamıyla KB’de tek örnek durumundadır ancak Tezcan’ın (1981, s. 55) bunun aslında *öç kek* ikilemesi yerine yapılan bir istinsah yanlışı olduğu hakkındaki düşüncesi ayrıca belirtilmelidir.

*negü kıldım erki elig men şana
nelük türdüñ emdi bu öçke maña* (KB₃₆₉)

“Ey elli yaş! Ben sana acaba ne yaptım? Bana neden şimdi böyle kin bağladın?”

öçüt: DLT’de yer alan sözcük, “intikam, kin” anlamındadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 24).

öfke ~ öpke ~ öwke: Bugün hâlâ gerek Türkiye Türkçesinde gerekse diğer çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan ve ilgili duyguya ad olan temel sözcüktür. Yazılı metinler arasında ilk olarak Eski Uygurcada karşımıza çıkar. DLT’de Kaşgarlı Mahmud, öfkeyi hem maddebaşı yapmış hem de köken bilgisi hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Buna göre *öpke*, “öfke” şeklinde açıklanmış; sözcüğün temelde akciğer anlamına geldiği ve öfkenin de ciğerden doğduğu için bu şekilde adlandırıldığı belirtilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 64). Clauson da (1972, s. 9a) benzer bir açıklama yaparken Erdal (1991, s. 377) genellikle *öp-* olarak yazılan tabanın “öpmek; havayı veya sıvıyı yudumlamak, emmek” anlamına geldiğini belirtir. KB’de bilgi ile aklın erdemlerinin anlatıldığı bölümden alınan beyit, öfkenin zararları hakkındadır:

*ökünçlüğ bolur tutşı öwke işi
yazukluğ bolur işte buşsa kişi* (KB₃₂₄)

“Öfke ile yapılan iş pişmanlık ile dolar. Kişi işinde hiddetlenirse yazık olur.”

Bütün bunlara ek olarak sözcüğe Kur’an tercümelerinde de rastlanmaktadır: *yandılar öfke birle taņrıdın* (TİEM 73 8r/1=002/061)

öfkelig ~ öwkelig: Kur’an tercümelerinde geçen sözcük “öfkeli” anlamına sahiptir:

yandı yalawaç boğmka öwkelig kağğuluğ (Rylands KT 31/62b3)
kaçan yandı erse müsā bođunıña öfkelig buşuğluğ kağğuluğ (TİEM 73 125v/4-5=007/150)

sevügsizlik: Sözcüğün temelde “sevgisizlik” anlamına sahip olmakla birlikte Kur’an tercümesinde “düşmanlık, kin” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır:

boynağulukın kértgünmemekin kemiştimiz anlar ara yağılıknı sewügsizlikni kıyâmet küñke tegi (TİEM 73 88v/1=005/064)

üz: “Öfke, kızgınlık” anlamındaki sözcük *öfke* ile birlikte ikileme içinde TİEM 73’te yer alır:

kaçan tutsa siler tutar siler üz öfke birle öldürüglü teg (TİEM 73 271v/4=026/130)

yağılaşmak: TİEM 73’te tespit edilen sözcük, “düşman olmak, düşmanlık göstermek” anlamına sahiptir: *kitergil anıñ birle ol eğgürek ançada ol kim sénli ara anlı ara yağılaşmak andağ kalı ol* (TİEM 73 350r/8=041/034)

yağılık: “Düşmanlık” anlamındaki sözcük, KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

*tağı bir yağılık asıg yas üçün
bolur bu yağılık kıılır er öçün* (KB₄₂₂₆)

“Bir de çıkar yüzünden düşmanlık olur; bu düşmanlık intikam arzusuyla gerçekleşir.”

kim tiler yek kim kemişmek siler arañızda yağılıknı sewügsüzlügnı bor içinde oynağı oyunlar içinde (TİEM 73 91v/1-2=005/091)

yigrençlik: Kelimenin kökü, yazılı ilk örneği DLT’de bulunan *yigren-* “iğrenmek, tiksirmek” eylemine dayanmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 391). Bu bakımdan temel anlamının “iğrençlik, tiksirme” olduğu ifade edilmelidir. Ancak TİEM 73’te sözcüğün tercümesi olduğu ayet metninden hareketle “nefret, tiksinti” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır:

belgürdi yigrençilik ağızlarındın (TİEM 73 49v/3=003/118)

2.2. Öfke ve Nefret Duygusunu İfade Eden Eylemler

Öfkelenme, nefret etme veya hiddetlenmeyi ifade eden basit, türemiş ve birleşik yapıda eylemler bulunmaktadır. Bunlar salt duygu bildirmenin yanı sıra öfkenin yatışması, sakinleşme ve düşmanlık etmekle ilgili anlamlara da sahiptir.

‘ayb kııl-: Arapça kökenli *‘ayb* ile Türkçe *kıl-* yardımcı eyleminden oluşan ve “ayıplamak, kızmak, öfkelenmek” anlamına sahip bu birleşik eylem, Kur’an tercümelerinde yer almaktadır:

‘ayb kıılmaz sen bizke meger kim kirtgündümüz idimiz nişânlarına (Rylands KT 28/10b2)

anlar kim füsüs tutarlar ‘ayb kıılurlar artuğ tapuğ kılganlarını kértgünüglilerdin (TİEM 73 147r/7=009/079)

amurt-: “Öfkeyi dindirmek, sakinleştirmek” anlamındaki sözcük, DLT’de yer alır: *ol beg öpkessin amurttı* “O beyin öfkesini sakinleştirdi.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 525). *Amur- eyleminin ettirgen biçimidir ve yalnızca (?) XX. yüzyıl Güneybatı

Anadolu'da varlığını korur (Clauson, 1972, s. 163b). Eylemin ilk örneğini Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *süz-* ile ikileme şeklinde bulmak mümkündür (bk. Shōgaito, 2014, s. 166; 39v12).

arıl-: DLT'deki bir cümlede *arıl- sarıl-* şeklinde ikileme içinde geçen sözcük "kızmak, öfkelenmek" anlamına sahiptir ve yapıyı oluşturan bu ilk unsur, tek örnek durumundadır (Clauson, 1972, s. 229b): *beg añar arıldı sarıldı* "Bey vb. ona kızdı." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 267).

bulğa-: Temelde "karıştırmak; midesi, içi bulanmak" anlamına gelirken Karahanlı Türkçesinde "sinirlendirmek, öfkelenmek" karşılığında da kullanılmıştır: *ol er anıñ köñlin bulğadı* "O adam onun gönlünü karıştırdı, onu sinirlendirdi." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 470). Clauson (1972, s. 337a) Kaşgarlı'nın verdiği anlamlara dayanarak eylemin metaforik olarak "(kafasını) karıştırmak, (birini) rahatsız etmek, bir düzensizlik oluşturmak" anlamına sahip olduğunu ve bunun daha eski, daha yaygın bir anlam olduğunu belirtir.

bulğan-: *Bulğa-* eyleminin dönüşlülük biçimidir ve "kızmak, sinirlenmek" anlamıyla DLT'de yer almaktadır: *beg añar bulğandı* "Bey ona kızdı." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 302). Eski Uygurca metinlerde de tespit edilebilmektedir (bk. Tekin, 1980, s. 163; 59 v 14).

buş-: Karahanlı Türkçesi eserlerinde "sinirlenmek, öfkelenmek" karşılığında kullanılan başlıca eylemdir. Aynı zamanda öfke ve nefret anlam alanına giren pek çok sözcüğün de tabanını teşkil eder. Dönemin diğer eserlerinden farklı olarak DLT'de anlamı "sıklamak, bıkmak" olarak geçmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 236). Ancak gerek Kur'an tercümesinde gerekse AH ve KB'de verilen ilk anlamıyla kullanılmıştır:

eger bérilmeseler andın ançada olar buşarlar (Rylands KT 29/41b3)
re'ıyyetka müşfik selim til halim
velikin buşarda şera arslanı (AH₅₁₋₅₂)

"O, halkına karşı müşfik, doğru ve yumuşak dillidir ancak hiddetlendiğinde Şera aslanı hâline gelir."

ilig buştı artuğ kararttı menjiz
ayur ay iweklik kişike isiz (KB₆₂₉)

"Hükümdar çok sinirlendi, yüzünü kararttı ve 'Ey, acelecilik insan için kötüdür.' dedi."

buşı bol-: "Öfkeli, sınırlı olmak" anlamındadır. Aşağıdaki beyit, Ay Toldı'nın hükümdara vasiyetinden alınmış olup beyin sinir ve öfkeyle hareket etmemesi gerekliliğine dair bir öğüttür:

buşı bolma işte sen öwke yıgın

buşu bolsa begler buzar beglikin (KB₁₄₁₄)

“İşinde hiddetli olma, öfkeni engelle! Eğer beyler hiddetli olursa beyliğini bozmuş olur.”

buşur-: AH ve KB’de yer alan eylem, “hiddetlendirmek, can sıkırmak” anlamlarına gelirken DLT’de “sıkıntı vermek” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 254). AH’de cömertlik, iyi huyluluk gibi meziyetlerin anlatıldığı bölümde yalnızca bir kez yer alırken KB’nin çeşitli beyitlerinde sözcüğe rastlamak mümkündür.

*küdezigil aya dost uluğlar hâkîn
asığsız mizah hem cedeldin sakîn
uluğlarını buşrup sana bu mizah
kiçiglerini küstah kılur bil yakîn (AH₃₄₅₋₃₄₈)*

“Ey dost! Büyüklerin hakkını gözet; faydasız alay ve mücadeleden vazgeç. Bu alay, büyükleri sana karşı hiddetlendirirken küçükleri de küstah yapar. Bunu gerçek bil!”

*kör arslanğa oğşar bu begler özi
buşursa keser baş ay bilgi yaruğ (KB₇₈₄)*

“Ey parlak bilgili! Beyler aslana benzer. Hiddetlendirirsen başını alırlar.”

düşmen bol-: “Düşman olmak, kin gütmek” anlamındaki birleşik eylem, TİEM 73’te yer almıştır:

*kim bolsa düşmen tanrıka takı feriştelereine takı yalavaçlarına takı cabrâ’ilka takı
mîkâ’ilka bütünlükün tanrı düşmen turur tanığlılarğa (TİEM 73 12r/2=002/098)*

düşmen tut-: “Nefret dolu olmak, nefret etmek” anlamındaki birleşik unsur, TİEM 73’te yer alır:

anlar biziñke düşmen tutuğlı turur (TİEM 73 269v/1=026/055)

éril-: “Sıkıntıdan, kaygıdan dolayı titremek, hiddetlenmek” anlamına sahip eylem DLT’de *eril-* “kederden dolayı sarsılmak” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 97). KB’de ise bu anlamıyla *seril-* ile birlikte ikileme içinde geçmektedir (Taş, 2012, s. 84):

*irig sözledim men sözüğ ay kadaş
érilme serilme köñül kılma baş (KB₅₇₇₃)*

“Ey kardeş! Ben sözümü biraz sert söyledim. Hiddetlenme, gönül koyma!”

huşümet kıl-: Arapça kökenli (<*huşümet*) sözcüğü (Steingass, 1884, s. 327b) ile Türkçe *kıl-* eyleminden oluşan eylem grubu, “düşmanlık etmek, çekişmek” anlamındadır:

takı ermediñ anlarınıñ katında ol vaqtın kim huşümet kılurlar (TİEM 73 42v/2=003/044)

kağran-: “Kızmak, kızgınlıktan dolayı huyu değişmek” anlamındaki eylem, DLT’de yer almaktadır: *beg anar kağrandı* “Bey, ona kızdı; ona karşı huyu ve davranışı sertleşti.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 306). Clauson (1972, s. 605b) **kadra*-eyleminin dönüşlü biçimi olarak açıkladığı sözcüğün Güneybatı grubu hariç tüm Türk lehçelerinde *kayra-/kayıra-* şeklinde “bilemek, keskinleştirmek; dişleri gıcırdatmak” anlamlarında yaşadığını belirtir.

kağı-: “Öfkelenmek, sinirlenmek” anlamındaki eylem, Eski Uygurcadan itibaren yazılı metinlerde karşımıza çıkmaktadır (Clauson, 1972, s. 609b). DLT’de *ol andın kağıdı* cümle örneğinde geçmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 463).

kağış-: *Kağı-* eyleminin işteş biçimidir (Clauson, 1972, s. 613b). Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de yer alır: *eren kamuğ kağışdı* “İnsanlar birbirlerine kızdı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 262).

kağıt-: “Öfkelenmek, kızdırmak, rahatsız etmek” anlamındaki eylemi DLT’de *ol anı kağıtı* “O, onu kızdırdı” cümlesinde bulmak mümkündür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 329). Ayrıca TİEM 73’te de yer almaktadır:

yerni kağıtur kağırlerni bulmaslar yağıdın bir bulmağ (TİEM 73 151v/8=009/120)

kın öfke tüş-: Kur’an tercümelelerinden TİEM 73’te geçen yapı, “öfke ve kızgınlığın ortaya çıkması” gibi anlamlarda kullanılmıştır:

tüşti ök siler üze idıñizdin bir kın öfke (TİEM 73 119r/6-7=007/071)

kırđa-: “Öfkelenmek” anlamıyla Karahanlı Türkçesi söz varlığında bulunan bir diğer eylemdir. DLT’de geçen *beg anı kırđadı* ve *xān anı kırđadı* örneklerinden hareketle (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 320, 470) bunun tıpkı *kırđađ* gibi belli birinin veya bir zümrenin öfkesini ayırt etmek için kullanıldığı düşünülebilir. Clauson (1972, s. 655a), *karđa-* ile *kırđa-* eylemlerinin aynı anlama sahip olduğunu, ancak aralarında bu eylemi gerçekleştiren öznelerle ilgili bir fark olduğunu belirtir; buna göre ikinci eylemin öznesi insanlardır.

kırđař-: “Birbirine yüz çevirmek” anlamıyla *kırđa-* eylemine eklenen {- (X)ř} işteşlik ekiyle oluşmuştur. DLT’de tek örnek durumundadır (Clauson, 1972, s. 656a): *olar ikki kırđařdı* “O ikisi birbirine yüz çevirdi.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 297).

kırđat-: “Beyi birine karşı nefret etmeye zorlamak” anlamıyla *kırđa-* eylemine eklenen {- (X)t} ettirgenlik ekiyle oluşmuştur. Clauson (1972, s. 655b) bunun yalnızca DLT’de tespit edildiğini belirtir: *ol anı begke kırđattı* “O, beyi ondan nefret etmeye ve yüz çevirmeye zorladı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 338).

kız-: “Kızmak, öfkelenmek” anlamındaki eylem TİEM 73’te yer alır. Temelde “kırmızı olmak, kızarmak” ve buradan hareketle “öfkeden, utançtan kızarmak” anlamına sahiptir (Clauson, 1972, s. 681a).

eger tilesele erdi çıkmaknı anutğaylar erdi anar sâznı etigni. yok kim tilemedi tañrı kızup çıkmaklarını (TİEM 73 143v/6=009/046)

kın tut-: “Kin tutmak, düşmanlık beslemek” anlamında Kur’an tercümelerinden TİEM 73’te yer almaktadır:

taķı kın tutmadılar meger eger bayut(t)ı anlarını tañrı anıñ yalavaķı artuķluk bėrmekindin eger öknüp yansalar (TİEM 73 146v/8-9 = 009/074)

meñiz karart-: KB’de bir beyitte yer alan yapı “yüz karartmak” ve buradan hareketle “kızmak, öfkelenmek” gibi anlamlara sahiptir:

*ilig buştı artuķ kararttı meñiz
ayur ay iveklik kişike isiz (KB₆₂₉)*

“Hükümdar çok sinirlendi, yüzünü kararttı ve ‘Ey, acelecilik insan için kötüdür.’ dedi.”

öç-: Temel anlamı “sönmek” şeklindedir (Clauson, 1972, s. 19b) ancak Karahanlı döneminde “öfkenin yatışması, bitmesi” anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır zira DLT’de *erniñ öpkesi öçdi* “Kişinin öfkesi yatıştı.” şeklinde bir örneği bulmak mümkündür (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 85). Aynı anlamda Kur’an tercümesinde de kullanılmıştır: *kaçan öçti erse müsâdın öwke aldı tahtalarını* (Rylands KT 28/30a3)

öç kııl-: “Kin bağlamak, kin gütmek” gibi anlamlarla KB’de tespit edilmiştir:

*sana kim tegürdi maña ay bu küç
ya kim öwkeledi ya kim kııldı öç (KB₆₃₁₀)*

“Kim seni bu sıkıntıya soktu? Bana söyle. Kim sana öfkelendi veya kim sana kin besledi?”

öçrüş-: “Öfkenin yatışmasına yardımcı olmak” anlamıyla DLT’de yer alır: *ol anıñ öpkesin meniñ birle öçrüşdi* “O, onun öfkesini benimle birlikte yatıştırdı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 109).

öçüktür-: *Öçük- eyleminin ettirgenlik şekli olan *öçüktür-* “hiddetlendirmek, kızdırmak, intikam duygusu uyandırmak” anlamlarına sahiptir ve temelde öç “öç, nefret, kin” köküne dayanmaktadır (Clauson, 1972, s. 26a). Yalın hâldeki bu kök ile Eski Uygurca metinlerden itibaren karşılaşılmaktadır. Ancak eylem, Karahanlı dönemi metinleri arasında yalnızca AH’de tanıklanmıştır. Eserde dilin muhafazası ile ilgili bölümde, konuşarak insanların kızdırılmaması hakkındaki bir öğüt içerisinde yer almaktadır:

öçüktürme erni tilin bil bu til
başıktursa bütmez büter oğ başı (AH₁₃₉₋₁₄₀)

“İnsanı dil ile (konuşarak) kızdırma. Bil ki okun açtığı yara kapanır ancak dilin açtığı yara kapanmaz.”

öçür-: “Öfkenin yatışmasına yardımcı olmak” anlamındaki bir diğer eylemdir: *anın öpkesin öçürdi* “Onun öfkesini yatıştırdı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 91).

öfke ~ öwke kel-: Kur’an tercümelerinde “öfkelenmek, öfkelenmek” anlamlarında yer alan birleşik eylemdir:

öwke kelgü için olar birle kâfirlerka va’de kıldı Tanrı anlarka (Rylands KT 37/49b3)

öfke kelgü için anlarının kâfirlarka (TİEM 73 378r/8=048/029)

öfke keltür-: TİEM 73’teki yapı “kızmak, öfkelenmek” anlamındadır:

anın için anlar uğtılar anar kim öfke keltürdi tanrı taplamadılar anın hoşnüdlüğüni yok yodun kıldı işlerini (TİEM 73 374r/2-3=047/028)

öfke kııl-: “Öfkelenmek” anlamındaki birleşik eylem, Karahanlı Türkçesi Kur’an tercümelerinden TİEM 73’te yer alır:

ol kişini sürdi tanrı öfke kıldı anın üze kıldı anlardın beçinlerni toñuzlarını (TİEM 73 88r/1=005/060)

öfke kıın teg-: “Kızgınlık ve öfkenin ulaşması” anlamındadır:

teggey olarka öfke kıın (TİEM 73 125v/9=007/152)

öfke sinjir- ~ öwke sinjür-: “Öfke bastırmak, yatıştırmak” anlamındaki birleşik eylem, Kur’an tercümelerinde yer alır:

ol öwke sinjürgen ol (Rylands KT 30/6a3)

ol öfke sinjirgli ol (TİEM 73 180v/3=012/084)

öfke yut-: Bu birleşik eylem, “öfkeyi yenmek” anlamıyla TİEM 73’te yer alır:

tağı yutğanlarka öfkeni tağı ‘afv kılganlarka (TİEM 73 50v/7-8=003/134)

öfkeke ~ öwkeke sezā bol-: Kur’an tercümelerinde “öfkelenmek” anlamında geçen birleşik eylemdir:

sezā boldılar biziñ öwkemizke öç aldımız anlardın (Rylands KT 36/60b1)

ol kim erse menizlig kim sezā boldı öfkeke (TİEM 73 53v/9=003/162)

öfkele- ~ öpkele- ~ öwkele-: DLT’de geçen eylem, temelde *öpke* “ciğer” sözcüğünden hareketle “ciğere vurmak” anlamındadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 138). Kaşgarlı, aynı zamanda bunun “birine öfkelenmek, kızmak” anlamında kullanıldığını

da kaydetmiştir: *otağka öpkelep süke sözlemediük* “Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 438). Bu anlamda ilk olarak Eski Uygurca metinlerde tespit edilebilir (Erdal, 1991, s. 444). KB’de *öwkele-* şeklinde tek bir beyitte geçmektedir:

*sana kim tegürdi maña ay bu küç
ya kim öwkeledi ya kim kıldı öç* (KB₆₃₁₀)

“Kim seni bu sıkıntıya soktu? Bana söyle. Kim sana öfkeleni veya kim sana kin besledi?”

DLT’de ayrıca *öpkile-* şekli de bulunan eylem ile ilgili olarak *ol andan öpkiledi* “Ona kızdığı için ondan uzaklaştı.” cümle örneği yer almaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 138).

öfkelen- ~ **öwkelen-**: “Öfkelenmek” anlamına gelmektedir; *öfkele-* eyleminin dönüşlü biçimidir. Kur’an tercümelerinde tespit edilmiştir:

öwkelendi tañrı anıñ üze yıratı anı (Rylands KT 26/61a2)
eğer bérilmeseler andın ançada anlar öfkelenürler (TİEM 73 144v/8=009/058)

öfken-: “Gazap edilmek, gazaba uğratılmak” anlamındadır:

ermes öfkenmes anlar üze tağı yana yoldın azmış (TİEM 73 2r/3=001/007)

öfkesini kiter-: “Öfkesini gidermek” anlamındadır:

kitergey anlarınñ köñülleriniñ öfkesini (TİEM 73 140r/3=009/015)

öwkelig bol-: Kur’an tercümesinde “öfkeli olmak, öfkelenmek” anlamında geçen birleşik eylemdir:

yandı erse müsâ boğnıka öwkelig bolup kadğuluğ aydı (Rylands KT 28/27b1)

sarıl-: Sözcük DLT’de *arıl-* ile birlikte geçmekte ve “kızmak, öfkelenmek” anlamına gelmektedir. (bk. *arıl-*)

ser-: KB’de tespit edilen eylem “kızmak, çıkışmak” anlamındadır. Clauson (1972, s. 843) sözcüğün *sar-* şeklinde okunması gerektiğini ifade etmiş ancak Tezcan (1981, s. 58) Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde bulunan “çirkin, biçimsiz” anlamındaki *sert* sözcüğünün de aynı kökten olması gerektiğini ifade ederek bu görüşe karşı çıkmıştır. KB’de aynı kökten türeyen *seril-* eyleminin bulunması bu görüşü destekler niteliktedir.

*kişig tuttım aldım küçün yarmakın men
kimig serdim irdim kimi me açtıttım* (KB₆₅₄₃)

“İnsanları tutup zorla paralarını aldım. Kimini azarladım, kimini yerdim, kimini de incittim.”

seril-: Temelde “sarsılmak, gücenmek” gibi anlamlara gelmekle birlikte “hiddetlenmek” anlamlı tek örneği *éiril-* ile birlikte geçmektedir (bk. *éiril-*).

tañız-: DLT’de yer alan eylem, “(öfkeden) şişmek, kabarmak” anlamına sahiptir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 510).

telge-: “Kızdırmak, çılgına döndürmek” anlamındaki eylem, yalnızca DLT’de tespit edilmiştir (Clauson, 1972, s. 499a). Kaşgarlı, bunun *bulğa-* ile birlikte kullanıldığını belirtmiş ve şu örneğe yer vermiştir: *ol atasın bulğadı telgedi* “O, babasını sinirli ve kızgın bir hâle soktu.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 470).

telgen-: *Telge-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak “kızmak, yüz çevirmek” anlamlarına sahiptir. Kaşgarlı, tıpkı *telge-* eyleminde olduğu gibi bunun da *bulğan-* ile birlikte kullanıldığını belirterek *ol añar bulğandı telgendi* “O, ona kızdı ve ona yüz çevirdi.” örneğini vermiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 303). Eylem, *bulğan-* ile ikileme içinde yine ilk olarak Eski Uygurcada tespit edilebilir (bk. Wilkens, 2016, s. 254; 00952).

tersin-: “Öfkelenmek, kızmak” anlamındaki eylem **ters-* eyleminin dönüşlü biçimidir ve tek örneği DLT’de yer almaktadır (Clauson, 1972, s. 553b): *beg añar tersindi* “Bey ona kızdı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 303).

toğgur-: Eylemin temelde “doymak” anlamına sahip olduğu açıktır. Ancak Kaşgarlı tarafından eylemin aynı zamanda “bir şeyden bıktırmak, usandırmak, nefret etme derecesine getirmek” karşılığında da kullanıldığı kaydedilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 283).

yağı bol-: TİEM 73’te “düşman olmak, kin gütmek” anlamında *düşmen bol-* dışında *yağı bol-* eyleminin yer aldığı da görülmektedir:

ayđıl kim bolsa yağı cabrā’ılka bütünlükün ol indürdi anı köñlün üze (TİEM 73 11v9=002/097)

yağıla-: DLT’de tespit edilen eylem “düşmanlık yapmak, düşman olmak” anlamına sahiptir. İlk örnekleri Eski Uygurca metinlerde yer alır (Clauson, 1972, s. 903b). KB’nin pek çok beytinde bulunmakla birlikte eserde daha çok “mücadele etmek” anlamıyla kullanıldığı görülmüştür.

yağılaş-: “Düşman olmak” anlamında Kur’an tercümesinde yer almaktadır:

bilmesler mü kim yağılaşa tañrı birle yalavaçı birle çın añar tamuğ otı mængü kalığlı anıñ içinde (TİEM 73 145r/9-145v/1=009/063)

yawal-: DLT’de “öfkenin yatışması, sakinleşme” anlamıyla kaydedilmiştir: *telim başlar yuwuldı met / yağı andın yawaldı met* “Yiğitlerin başı yuvarlandı, düşmanın öfkesi bunun üzerine yatıştı.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 171). Eylemin ilk örnekleri

yine Eski Uyurca metinlerde ettirgen şekliyle “sakinleşmek, durgunlaşmak” gibi anlamlarla tespit edilebilmektedir (bk. Karaayak, 2021, s. 85; 275).

yirgür-: Tek örneği KB’de bulunmaktadır ve *yir-* “yermek, hakir görmek” eyleminin ettirgen biçimidir (Clouston, 1972, s. 966a). Sahip olduğu temel anlamdan hareketle “nefret ettirmek” anlamı kazanmış olmalıdır:

tügük yüz irig söz küwez kür kılık
kişig yirgürür köndrü bilmez yorık (KB₂₀₇₇)

“Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli, kendini beğenmiş insan herkesi kendinden nefret ettirir, işini yoluna koyamaz.”

Sonuç

Karahanlı Türkçesinde öfke ve nefret duygusuna ait söz varlığının değerlendirildiği bu çalışmada isim kategorisinde yirmi dokuz ve eylem kategorisinde elli üç sözcük tespit edilmiştir. İsimler arasında yalın hâldeki yabancı kökenli sözcük sayısı yalnızca yedidir; bunlardan dört tanesi (Ar. *‘adāvet*, Ar. *‘udvan*, Ar. *ğazab*, Ar. *hiğd*) AH’de, kalan üç tanesi ise (Ar. *hamiyet*, Ar. *huşümet*, Far. *kīn*) Kur’an tercümelerinde yer alır. Dolayısıyla kalan diğer sözcüklerin Türkçe olduğu veya Türkçe bir ek almak suretiyle meydana getirildiği belirtilmelidir. İsimlerin büyük bir kısmı “öfke, kin, hiddet ve düşmanlık” anlamı taşıırken DLT’de yer alan *kırğag* sözcüğü, “bey ve hanın öfkesi” şeklinde özel bir anlama sahiptir. *Nefret* sözcüğü doğrudan geçmezken bu duyguyu ifade etmek için *yigrençlik* “iğrençlik, tikslenme” sözcüğü yalnızca bir kez Kur’an tercümesinde kullanılmıştır.

Eylem kategorisinde özellikle *buş-*, *kağı-* ve *kırğa-* ile türevleri, Karahanlı Türkçesi metinlerinde öfke, sinir ve hiddet duygusunu ifade eden başlıca sözcüklerdir. Bununla birlikte *öfke* ile çeşitli yardımcı eylemlerin bir araya gelerek oluşturduğu çok sayıda birleşik eylem tespit edilmiştir. *Amurt-*, *öç-*, *öçrüş-*, *öçür-*, *öfke sinir-*, *öfke yut-*, *öfkesini kiter-* ve *yawal-* ise “öfkenin geçmesi, sakinleşme” vb. anlamlara sahiptir. Nefret duygusu ile ilgili *toğgur-* ve *yirgür-* şeklinde ancak iki eylem tespit edilmiş olup bunlar da benzetme yoluyla “nefret ettirme, tiksindirme” anlamı kazanmıştır.

Her ne kadar bu çalışma öfke ve nefret duygusu temelinde gerçekleştirilmiş olsa da tespit edilen sözcük veya ifadelerin çeşitliliği, genel olarak bakıldığında dönemin dilinin çeşitli insan duygularını ifade etme noktasında zengin bir söz varlığına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Öfke, sinir, hiddet	İsim	<i>buşaklık, buşı, buşılık, buşuğ, buşuğluğ, ğazab, hamiyet, kağığ, kağıtgan, kırğag, köksün, öfke~öpke~öwke, öfkelig~öwkelig, üz</i>
---------------------	------	---

	Eylem	'ayb kııl-, arıl-, bulğa-, bulğan-, buş-, buşı bol-, buşur-, éril-, kadran-, kaqı-, kaqış-, kakıt-, kın öfke tüş-, kırğa-, kırğaş-, kırğat-, kız-, meniz qarart-, öçüktür-, öfke~öwke kel-, öfke keltür-, öfke kııl-, öfke kın teg-, öfkeke~öwkeke sezâ bol-, öfkele~öpkele~öwkele-, öfkelen~öwkelen-, öfken-, öwkelig bol-, sarıl-, ser-, seril-, tañız-, telge-, telgen-, tersin-
Nefret, tiksınme	İsim	yıgırençlık
	Eylem	toğğur-, yırgür-
Düşmanlık, kin	İsim	'adavet, 'udvan, düşmanlık, hıkd, husümet, irteş, kek, kın, öç, öçke, öçüt, sevügsızlık, yağılaşmak, yağılık
	Eylem	düşmen bol-, düşmen tut-, husümet kııl-, kın tut-, öç kııl-, yağı bol-, yağıla-, yağılaş-
Sakinleşme, durulma	İsim	X
	Eylem	amurt-, öç-, öçrüş-, öçür-, öfke sıñır~öwke sıñır-, öfke yut-, öfkesini kiter-, yawal-

Tablo III: Karahanlı Türkçesinde öfke ve nefret duygusu çerçevesinde tespit edilen sözcük ve ifadeler

Kısaltmalar

- AH : *Atebetü'l-Hakayık*, bk. Arat, 2006.
- bs. : baskı
- DLT : *Divânu Lugâti't-Türk*, bk. Ercilasun & Akkoyunlu, 2014.
- KB : *Kutadgu Bilig*, bk. Arat, 2008.
- KM : *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, bk. Mütercim Âsım Efendi, 2013-2014.
- Rylands KT : John Rylands Kütüphanesi Kur'an tercümesi nüshası bk. Ata, 2019.
- TDK : Türk Dil Kurumu

TİEM 73 : Türk-İslam Eserleri Müzesi, 73 numaralı Kur'an tercümesi nüshası, bk. Kök, 2004 ve Ünlü, 2004.

t.y. : tarih yok

Etik Kurul İzni *Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.*

Çatışma Beyanı *Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.*

Destek ve Teşekkür *Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.*

Kaynakça

- Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki–Atebetü'l-Hakayık* (3. bs.). TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (2008). *Yusuf Has Hacib–Kutadgu Bilig* (2. bs.). Kabalıcı Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (3. bs.). TDK Yayınları.
- Bozkurt, F. (2014). Sözlüklerdeki temel duygu kavramlarının yeniden tanımlanması: bir yöntem önerisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21 (1), 25-34.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud–Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation—a functional approach to the lexicon. Vol I-II*. Otto Harrassowitz.
- Harman, Ö. F. (1996). Hâbil ve Kâbil. *İslam Ansiklopedisi* (C. 14, 376-378). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İlter, E. (2019). *Karahanlı Türkçesinde duygu filleri* (Tez No.576922). [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca abitaki metinlerinin söz varlığı (giriş-metin-aktarma-açıklamalar-dizin)*. TDK Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca altun yarık–giriş, metin ve dizin*. TDK Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin* (Tez No.141355). [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Kubbealtı Lugatı. (t.y.) “Öfke” maddesi. Erişim tarihi: 09.06.2022. <http://lugatim.com/>
- Kubbealtı Lugatı. (t.y.) “Nefret” maddesi. Erişim tarihi: 09.06.2022. <http://lugatim.com/>
- Mütercim Âsım Efendi (2013-2014). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi I-VI*. Koç, M., Tanrıverdi, E. (Haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Oda, J. (2010). *A study of the buddhist sūtra called sākiz yükmäk yaruq or sākiz törlüğün yarumis yaltrimis in old Turkic*. Hözökan.

- Ortony, A. & Turner, T. J. (1990). What's basic about basic emotions? *Psychological Review*, 97 (3), 315-331.
- Parrot, W. G. (2001). *Emotion by groups*. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Emotion_classification#Lists_of_emotions Erişim tarihi: 25.08.2022
- Seçkin, K. (2019). *Eski Türkçede mental fiiller* (Tez No.540589). [Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur abhidharmakośabhāṣya preserved at the museum of ethnography in Stockholm*. Turcologica 99. Harrassowitz Verlag.
- Soykan, Ç. (2003). Öfke ve öfke yönetimi. *Kriz Dergisi*, 11 (2), 19-27.
- Steingass, F. (1884). *The student's Arabic-English dictionary*. Crosby Lockwood and Son.
- Steingass, F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary* (5th ed.). Routledge & Kegan Paul Limited.
- Taş, İ. (2012). Kutadgu Bilig'de ikilemeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 60 (2), 43-96.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte IX. Akademie Verlag.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *Belleten*, 45 (178), 23-78.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Yayım. *Türkçe sözlük* (11. bs.). TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-405r7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin* (Tez No.144348) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Dasakarmapathāvadānamālā. Teil 1*. Berliner Turfantexte XXXVII (1). Brepols.